

Türkçede Deyim ve Atasözleri Üzerinden Eleştirel ve Analitik Düşünmeyi Anlamak

¹Suat Özer

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Yeni Türk Dili, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çukurova Üniversitesi, Adana.

Özet

Anlam ve düşünce; zihinsel ve soyut süreçler içerir. İnsanın deneyiminden bağımsız olmadığı gibi ortak anlam ve düşünce; toplumsal, ulusal, kültürel katmanların izlerini de taşır. Kullanıcıya bağlı olduğu kadar ondan bağımsız bir niteliği de vardır. Anlam ve düşüncenin mükemmel bir donanıma sahip olduğu eski çağlara ait kalıp bir yargıdır. Bazı dillerin daha verimli bir zihinsel gelişme ilkesiyle bu donanımı canlandığı görüşü, bahsedilen yargının ürünüdür.

Türkçede anlam teriminin karşılığı sorunlu görünmektedir. Benzer şekilde düşünme ile ilgili deyim ve atasözleri de olumsuz kullanımlarıyla öne çıkmaktadır. Düşünmeye karşı oluşan bu olumsuz tutum, Türkçenin bilim ve felsefe için yetersiz kaldığı görüşüyle de desteklenmeye çalışılmaktadır. Dillerin doğal malzemesi olan sözcüklerin sadece basit ses farklarıyla oluştuğu yanılgısından beslenen bu tutum, diller kadar anlamların da farklı olduğunu göz ardı etmektedir.

Bu çalışmada, Türk Dil Kurumunun internet sitesinde yer alan Güncel Türkçe Sözlükte anlam ve düşünme terimlerinin karşılıklarını, ilgili deyim ve atasözleri ışığında yeniden ele almaya çalışacağız. Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, anlam ve düşünme terimlerinin karşılıkları tarihsel kaynaklarla ortaya konulacaktır. İkinci bölümde, düşünme ve düşünce ile ilgili deyim ve atasözleri verilecektir. Üçüncü bölümde, Türkçe açısından problemin ortak özellikleri belirlenmeye çalışılacaktır. Son bölüm ise sonuç kısmına ayrılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anlam, düşünme, Türkçe, deyim, atasözleri.

Understanding critical and analytical thinking by means of idioms and proverbs in Turkish

Abstract

Meaning and thinking consist of mental and abstract processes . Common meaning and thinking aren't independent from people's experiences and they also carry the signs of social, national and cultural layers. They have got qualifications which are dependent and also independent from the users. It's an antique stereotype that meaning and thinking's having perfect equipment. The view of some languages' stimulating this equipment with a productive mental development principle is the product of the referred judgement.

In Turkish, the response to the term 'meaning' seems problematic. Similarly, idioms and proverbs which are relevant to thinking are becoming prominent by their negative usages. This negative attitude which occurred against thinking, is also tried to be supported by the view of 'Turkish is

* Corresponding author. E-mail address: suattaus01@yahoo.com.

unsatisfactory for science and philosophy'. This attitude, fed by the fault that words, which are languages' natural material, are being formed by only simple sound differences, ignores that meanings are different as much as languages are.

In this study, I will try to deal again the responses of the meaning and thinking terms which are in the Current Turkish Dictionary of Turkish Language Society's web site, in consideration of the related idioms and proverbs. My study consists of four parts. In the first part, the responses of the meaning and thinking terms will be presented with historic terms. In the second part, thinking and thought related to idioms and proverbs will be given. In the third part, the common characteristics of the problem will be tried to be determined in terms of Turkish. The last part is reserved for the conclusion part.

Key Words: Meaning, thinking, Turkish, idiom, proverbs.

1. Giriş

TDK internet sitesinde yer alan *Güncel Türkçe Sözlükte*, *düşünme* sözcüğünün karşılığı olarak; “1. (İsim) Düşünmek işi, tefekkür 2. (Felsefe) Duyum ve izlenimlerden, tasarımlardan ayrı olarak aklın bağımsız ve kendine özgü durumu 3. (Felsefe) Karşılaştırmalar yapma, ayırma, birleştirme, bağlantıları ve biçimleri kavrama yetisi” verilmiştir. Aynı kaynakta *düşünce* için “1. (İsim) Uzay ve zamanın ötesinde, öznenin dışında, kendiliğinden var olan, duyularla değil, yalnızca ruhen algılanabilen asıl gerçeklik, mütalaa, fikir, ide. 2. Dış dünyanın insan zihnine yansıması. 3. Niyet, tasarı. 4. Tasa, kaygı, sıkıntı. 5. (Felsefe) İlke, yönetici sav” karşılıkları verilmiştir.

Her iki sözcüğün kökü *düş-* fiiline dayanır ve anılan fiil kökü, geniş bir anlam sahasına sahiptir. Türkçede *düş* sözcüğünün isim olarak “hayal” anlamında kullanıldığını da belirtmemiz gerekmektedir. Sözcüğün somut bir anlamdan giderek soyut bir anlam kazanmasını çokanlamlılık bağlamında değerlendirebiliriz. “(...) değişik etkenlerle bir göstergenin yansıttığı temel anlamın yanı sıra yeni kavramları da anlatır durumda olmasına *çokanlamlılık* adını veriyoruz. Başlangıçta tek bir kavramın simgesi olan gösterge, genellikle kolay ve etkili anlatım eğilimiyle, aktarmalarla ve kullanım sıklığının artmasıyla her dilde, ilişkili, yeni kavramlarla da anlatır duruma gelmektedir” [1]. “(...) *düşün-* fiilinin ise *düş-* 'ten türediği anlaşılmaktadır. Nitekim Azerbaycan Türkçesinde "anlamak" yerine kullanılan başa düşmek tabiri, kelimenin *düş-* ile ilgisini gösterir. (...) Somut - soyut ilişkisinde, doğal olarak somuttan soyuta geçiş söz konusudur [4]. Bu görüşe göre; temel anlamımızın *düş-* fiil kökünden giderek daha soyut anlamlara kavuştuğunu kabul ediyoruz.

Düş- fiilinin iki temel karşılığı görülmektedir. “1. (Geçişsiz Fiil) Yüksekten yere inmek. 2. (Geçişli Fiil) Bir miktardan çıkarmak, indirmek, eksiltmek” [2]. Bu karşılıkları temel hareket noktası ve sözcüklerin somut, gerçek anlamları sayabiliriz. Eski Türkçede *düş-* fiili aynı manada kullanılmak üzere *tüş-* şekliyle karşılanmaktadır [2, 3]. “Rüya, düş” kavramlarını karşılayan sözcük ise *tül* olarak verilmektedir [3]. Bugün kullandığımız anlamda *düşün-* kavramı için farklı sözcükler de kullanılmıştır. “Türkçenin tarihi ve çağdaş lehçelerinde *akıl*, *idrak*, *düşünmek* gibi kavramlar için alıntı kelimeler yanında dilin kendi kelimeleri olan *añ*, *añla-*, *belle-*, *ö-*, *ög*, *sa-*, *san-*, *düşün-*, *uk-*, *ukuş*, *us*, *üşkür-*, *oy*, *algı* gibi kelimeler kullanılmış ve kullanılmaktadır” [4]. Saydıklarımız arasından *düşün-* karşılığı olanlar *ö-*, *sa-*, *uk-* olarak

görülmektedir. “Aynı kavram çerçevesinde değerlendirilebilecek olan düşün-, düşündür-fiillerinin kayıtlı olduğu ilk kaynak olan *Mukaddimetü'l Edeb (...)*”[4] düşün- fiilinin bugünkü anlamda kullanıldığını göstermektedir.¹

Yukarıda verdiğimiz açıklamalarla birlikte düşünüldüğünde, *düşünme* kavramının ikilemeli bir yapı içinde kullanıldığı “düşünmek taşınmak” deyiminde ortaya çıkan anlamı nasıl açıklanabilir? Bizce, bu sorunun cevabını düşün- fiilinin anlamını da ortaya çıkarabilmemize yardımcı olan *taşın-* dolayısıyla verebiliriz. Eski Türkçe “taş-“ fiil kökü olarak bugünkü anlamda taş-; isim olarak “taş”, dış anlamıyla verilmektedir [3]. Anılan kökle bağlantılı “taşdın, taşgaru, taşra, taştın” sözcüklerinde biriken anlam “bir şeyin dışı” olmaktadır. “Taş” kökü için Divanü Lügati't Türk'te, 1.Kaya 2. Dış; taşra, gurbet; geniş açıklık, yazı, yaban yer anlamları verilmektedir [5]. Bugün de “taşra” sözcüğü, “şehrin dışı” anlamında kullanılmakta olup “taş” sözcüğünün Türkiye Türkçesinde “dış” şeklinde de kullanıldığını söyleyebiliriz.² Bu bildiriyle önerimiz *düş-* kökünde, taş- fiilinin içerdiği “dış, dışarıya ait olma” anlamının tersine, karşıt anlamlı bir ikileme kuracak şekilde, “iç, içeriye dâhil etme” anlamında kullanıldığıdır. Düş- fiilinin “yüksekten yere inmek” anlamına “dışarıdan içeriye almak, girmek” anlamları da eklenebilir görüşüdeyiz. Ancak önerimizin anılan fiilin daha eski bir anlamı olup olmadığı veya yeni bir ikileme olup olmadığı tartışmaya sunduğumuz bir öneridir. Andığımız ikilemenin, ikilemeler arasında genellikle gösterilmeyen bir örnek durumunda olduğunu da eklememiz gerekmektedir.³

Düş- fiilinin üzerine fiilden fiil yapan ve fiilin özneyle ilişkisini gösteren -n- çatı eki getirilmiştir. Dönüşlülük bildiren bu çatı eki, fiile hem “olma”, “yapma” bildirme hem de yapılan işin yapana dönüşünü, öznenin o işi kendisi için yaptığını gösterir [6]. Bu yapıyla da düşün- fiilinin şekil özelliklerinden başlayarak özneyle ilgisinin altını çizebiliriz. Türkçede *düşün* sözcüğünün isim olarak “duyularla değil, zihinsel olarak tasarlanan, biçim verilen, canlandırılan nesne veya olay, ide” anlamlarına geldiğini de eklemeliyiz.

Düşünme kavramının sözcük anlamını oluştururken dikkat çekmek istediğimiz noktalar şunlardır:

1. Düşünme, gerçeğin zihindeki *tül* altındaki hayali görüntüsü, insanın dışında yer alan dış dünyanın yani gerçeğin içeriye alınarak insan tarafından tanınabilir hale getirilmesi, bir nevi insanlaştırılması sürecidir. Bu sürecin ürününe de *düşünce* diyebiliriz.

¹ İlgili literatür taraması ve sonuçların dökümü bu bildirin sınırlarını aşacağından sadece bugünkü kullanılan anlamın tespit edildiği kaynağı vermekle yetiniyoruz. Benzer şekilde düş- fiili ile ilgili olabilecek Altayca unsurlar ve etimolojik diğer kaynaklara da yer verilmeyecektir.

² Bugün de kullandığımız “dışarı” sözcüğünün dışarı< taş+ aru şeklinden geliştiği bilinmektedir. Düş- fiil kökünün “iç” anlamını gösteren kanıtlara konunun kapsamı gereği girilmeyecektir. Şu kadarı söylenebilir. Moğolca ve çeşitli Türk dillerinde ilgili kullanımlar bulunmaktadır.

³ V. Hatiboğlu, *Türk dilinde ikileme* adlı eserinin ikileme sözlüğü bölümünde anılan ikilemeyi “düşüne-taşına; düşünmek-taşınmak; düşünüp-taşınmak” örnekleri üzerinden izah vermeden göstermiştir (1981: s. 96). M. Ergin, *Türk dil bilgisi*, 654. Madde “tekrarlar” konusuna ayrılmıştır (2004: s.377- 379). “Düşe kalka” örneği dışında ilgili fiile örnek bulunmamaktadır. Aynı örnek Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi grameri – şekil bilgisi* adlı eserinde, “birleşik kelimeler” başlığı altında sunduğumuz örneğe yer verilmemektedir (2014: s.190- 272). D. Aksan, *Anlambilim* adlı eserinde “ikilemeler” başlığı altında anılan ikilemeyi örnek göstermemiştir (1999: s. 101-104).

2. Düşünme ve sonucu olan düşünce; Türkçede bireysel, özel, özgün bir alanı ve gelişme yolunu işaretlemektedir. Fiilin kuruluşu da böyle düşünmemize izin vermektedir.

3. Dünyayı reel (gerçek) ve irreal (gerçeküstü) olarak basitçe ayırırsak Türkçe, düşünmeyi ve ilgili olası durumları kendi açısından gerçeküstü alanda saymıştır.⁴

4. Düşünmenin zihinle ilgisinin sözcük kökeninde bulunması, Türkçede düşünme ediminin dil - içi ve dil - dışı süreçlerin toplamından oluştuğunun ön kabulünü bize vermektedir.⁵

Düşünme ve düşünce kavramlarının dille olan ilgisi bilinmektedir. *Analitik* ve karşıtı olarak gösterilen *sentetik düşünme* biçimlerinin dil, sözcük, tümce, yapı düzeyinde yapılan tartışmalarda kullanılan argümanlar olduğu da hatırlanmalıdır. Bu bilgiler ışığında *analitik düşünce* kavramı Türkçeye *çözümleyici düşünce* olarak girmiştir. Ancak felsefi bakımdan E. Kant'ın “analitik düşünme” karşısında “sentetik düşünme” olarak ikiye ayırdığı düşünme yolları yaklaşımından, dillerin yapısı konusunda ileriye sürülen görüşler de nasibini almıştır. Yardımcı cümle konusunda literatürde yer alan tartışmalarda “(...) sıfat- fiil, zarf- fiil ve ad-fiil yapılarını *özel cümle kategorisi* olarak ayıran Jean Deny olmuştur.(...) Böyle bağlı yapıları J. Deny “yarı-cümle” terimi ile adlandırmıştır; bunlar şahıssız fiillerle, sıfat- fiil, mastar ve benzerleriyle biçimlenir. O, örnek olarak Fransızcanın söz dizimi *analitik* iken, böyle şahıssız biçimlerin kullanımı sonucunda Türk yazı dillerinin söz diziminin *sentetik* olduğunu kaydeder [Deny, 1921, s.860] ” [8] görüşü bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu görüş, “analitik yapıllı diller bilgiyi özelleştirirken sentetik yapıda diller genelleştirmektedir” yargısını yansıtmaktadır.

Özne ve yüklem arasındaki ilişkinin belirlediği bir alan olarak “analitik düşünme” her cümlede öznenin anılmasını ve eylemin özelleşmesini ifade eder. Bu durumun dilin kavramlaştırma ilişkilerine kadar uzanan yorumları bulunur. Nesneye ait ne kadar çok kavram varsa o kadar sözlük madde sayınız artar bu da dilinizin “sayılabilir gücünü” ve anlam ileriliğini gösterir. Sentetik cümle yapıları ise nesneyi tanıyamamasından dolayı genelleştirdiği önermelerle, “eksik kavram” dolayısıyla sözcük ve sözlüğün donanım yoksunluğuna, o da “anlam geriliğine” işaret eder. Bu karşılaştırmaların yetersiz kanıtlarla yürütüldüğü görüşümüze, düşüncenin “düşünenlerin işi” olduğu gerçeğini de gölgelediğini eklemeliyiz. Yine bu karşılaştırma, en hafifinden dilin kavram üretim olanaklarını daralttığından hareketle söylersek, “gerçek düşünme, birbirine denk kişilerin en önemli meseleler üzerine konuşmasıdır” [9] tarihsel bilgisini de önemsememektedir.

Sözünü ettiğimiz tartışmalar anlam probleminde de ortaya çıkmaktadır. Tartışmaların bir yönü de bazı dillerin anlamı daha iyi kuşattığı üzerine şekillenmektedir.⁶ Bu problemi göz ardı ederek “Düşünce ile sözcük arasındaki en temel ortak nokta, anlamdır” [10] görüşünden

⁴ Farsçada “endişe”, “düşünce, korku, kaygı, özen” anlamlarına gelir. Türkçede endişenin karşılığı “korku, tasa, kaygı” olarak verilmektedir. Düşüncenin korkuyla birlikte anılması ilginçtir. Doğal olarak insan zihninde bilinemezsin yarattığı korkunun deyim ve atasözlerinde yer bulmasını da anlayışla karşılamak gerekir.

⁵ Chomsky, *Dilin mimarisi* adlı söyleşisinde “İç gözlem yaptığımda bana kesin gibi görünen şey şu: Ben dil olmadan düşünebiliyorum” görüşünü paylaşmaktadır. [7]

⁶ Bu tartışmaların içeriği bildirimizin sınırlarını taşıdığından gerekli olan yerlerde atıfta bulunmakla yetinilecektir. Şu kadarı söylenebilir ki tarafların argümanları kanımızca problemi daha da karmaşıktır. Dillerin yarışırılmasından sonra anlamların, giderek düşüncenin yarışırılması bizce problemi anlamayı daha da güçleştirmektedir.

hareketle Türkçede anlam sözcüğünün repertuarı üzerinden “eleştirel ve analitik düşünmeyi anlamak” işine geçebiliriz görüşünderiz.

“Bir sözcüğün şimdiki anlamlandırılışını kavrayabilmek için onun geçmişteki anlamlarının izini sürmek” [11] gerekir görüşünden hareketle anlam sözcüğünün köküne bakmanın yerinde olduğunu düşünüyörüz. Anlam sözcüğü, *an* köküne dayanmaktadır. Bu kökün hem isim hem de fiil kökü olarak kullanıldığını görüyoruz. M. Ergin, “Esas itibariyle bir kök, hem isim hem fiil kökü olamaz. Bunun Türkçede nadir olarak karşımıza çıkan istisnaları aslî değildir.(...) Eski Türkçe devresine gidildikçe ortak gözüken köklerin isim veya fiil olarak ayrı şekillerinin bulunduğunu, istisna olan şekillerin de daha eski devrelerde ayrılacaklarına muhakkak nazarı ile bakabiliriz” [12] demektedir. An sözcüğünün sahip olduğu çok anlamlılık bağlamında türettiği isim ve fiillere bakarak, uğradığı morfolojik değişimler hakkında fikir yürütülebilir görüşünderiz.

Güncel Türkçe Sözlük’te an isim kökü için üç karşılık verilmiştir. “1. (Arapça, İsim) Zamanın bölünemeyecek kadar kısa olan parçası, lahza, dakika. 2. (Halk ağzında, İsim) İki tarla arasındaki sınır. 3. (İsim) Zihin”. Konumuza uygun düşen karşılık “zihin” olmaktadır. G. Doerfer sözcüğün an kökünden geldiğini ileri sürmüş ve “anlayış” karşılığını vermiştir (s. 179) [2]. A.Gabain, Eski Türkçe metinlerine dayanarak hazırladığı sözlüğünde, an isim köküne getirilen eklerle oluşan anlağ maddesinde “akıllı, zeki, anlayışlı” (s. 260) [3] karşılığını vermiştir. Anılan karşılıklardan yola çıkarak an isim kökünün üzerinde biriken zihinle ilgili çağrışımlara ulaşmak olası gözükmektedir.

Kaşgarlı Mahmud; Divanü Lügati’t-Türk’te anğ ((انك)) sözcüğünün anlamını, "Yok, değil demektir. (Oğuzca). Bir şeyle emrolunan kişi an an deyince, yok yok demek olur”(s. 40) [5] diye vermiştir. S.Erdi ve S.T.Yurteser çeviri ve düzeltme yaptıkları DLT’ de, anğ sözcüğünün ilgeç olduğunu da eklemiştirler [13]. Sözcüğün bu karşılığı bizce ilgi çekicidir. Yok kavramını sözcüksel bir değer olarak ortaya koymaktadır. Zihne ait olanın yok hükmünde olduğunu kabul edersek, benzer biçimde yoklama sözcüğünün ‘kontrol etme, sayma, sınav yapma’ olarak verilen karşılıklarının dolaylı bir biçimde ‘anlama’yı, ‘bir şeyin var olup olmadığını tanıtlamak için yapılan zihinsel işlem’i işaret etmesi, an kökünün izlerini göstermektedir kanaatindeyiz.

Güncel Türkçe Sözlük, “an-” fiili için üç karşılık vermiştir. “1. Birini veya bir şeyi akla getirerek sözünü etmek veya onu düşünmek, zikretmek, hatırlamak. 2. Bir armağanla birinin gönlünü almak. 3. Adlandırmak.” Sözcüğün fiil olarak da isim gibi anğ şeklinden geliştiğini belirtmeliyiz. Aynı fiil için A.Tietze, bugün kullanılan şekline paralel biçimde “hatırlamak, aklına getirmek, adı ile bahs etmek” karşılıklarını vermiştir (s.169) [2]. Kaşgarlı Mahmud; bugün kullandığımız anlamak sözcüğünü çağrıştıran anğladı maddesinde ise “Ol sözig anğladı. 0, sözü [başka bir şeyi de olabilir] anladı (Oğuz lehçesi). Başkası da böyledir; anğlar, anğlamak”(s.290) [5] karşılığını vermiştir. Bu karşılıklardan tanıtladığımız an, an- ve anla- arasında bir ilgi kurulabilir görüşünderiz.

Bu tanıklıklardan önerimiz, an sözcüğünün isim olarak karşılığı için ‘yok, değil’ olmaktadır. Kökün fiil şekli olan an- için önerimiz, ‘adsız olana ad verme, zihinde olmayanı zihne getirme’ dir. Anla- fiil gövdesinde ise isim kökünün üzerine gelen isimden fiil yapma eki /+la-/, ‘olmayanı olur hale getirme, yok sayılanı var hale getirme’ karşılığına bizi

götürmektedir. Verdiğimiz karşılıklardan yola çıkarak anlam sözcüğü, ‘zihinde olmayanın zihinde oluşu, olmayanın artık olması, adsız olanın adının verilmesi, karşılıksız olanın karşılığı’ olarak düşünülebilir.

Yukarıda verdiğimiz açıklamalara dayanarak, Türkçede düşünme ve düşünceye hangi anlamların verildiğini, zihnimizde yer alan karşılıklarını, kalıplaşmış bir yargı ve yapıyı yansıtan deyim ve atasözleri üzerinden ortaya koymaya çalışacağız.

2. Türkçede Düşünme ve Düşünce İle İlgili Deyim ve Atasözleri

Bu bölümde, Türk Dil Kurumu’nun www.tdk.gov.tr sitesinde yer alan Güncel Türkçe Sözlükteki düşünme ve düşünce ile ilgili olan deyim ve atasözleri verilecektir.

Düşünme ile ilgili deyimler

Arpacı kumrusu gibi düşünmek: İçinde bulunduğu sorunu nasıl çözeceğini uzun uzun düşünmek.

Düşünüp (düşünmek) taşınmak: Konuyu bütün yönleriyle inceleyip ona göre davranmak, iyice düşünmek.

İki eli şakaklarında düşünmek: Derin derin düşünmek.

İlerisini gerisini düşünmemek: Sonucun ne olacağını hesaplamamak.

İşkembesini düşünmek: Öncelikle karın doyurmayı düşünmek.

Kara kara düşünmek: Çok üzüntülü olmak, düşünceye dalmak.

Kendini düşünmek: Daima kendi çıkarını kollamak, bencil davranmak.

Koyu koyu düşünmek: Uzun uzun veya derin derin düşünmek.

Kötü kötü düşünmek: Üzüntülü düşüncelere dalmak.

Önünü ardını düşünmemek: Sonucun ne olacağını hesaplamamak, ilerisini gerisini düşünmemek.

Pis pis düşünmek: Derin ve üzüntülü düşünceye dalmak.

Düşünce ile ilgili deyimler

(Bir durum, düşüncenin) ışığı altında: Bir durum veya düşüncenin konuyu aydınlatmasından yararlanarak, onu göz önünde tutarak anlamında kullanılan bir söz.

Bir düşüncedir (düşünce) almak: Bir konuda kaygılanarak çözüm yolu bulmaya çalışmak.

Düşüncesini açmak: Görüşünü bildirmek.

Düşüncesini okumak: Bir kimsenin ne düşündüğünü anlamak.

Düşünceye dalmak: Derin derin düşünmek.

Düşünceye varmak: Bir görüşe veya karara varmak, bir inanca ulaşmak.

Düşünme ile ilgili atasözleri

Akıllı düşününceye kadar deli çocuğunu (oğlunu) everir: Kendilerini akıllı sananlar çok kez akılsız diye tanınanlardan daha az başarı gösterir.

Ayağını sıcak tut, başını serin; gönlünü ferah tut, düşünme derin: Hastalıktan korunmak istiyorsak ayağımızı sıcak, başımızı serin tutmalı, olur olmaz şeyleri sıkıntı konusu yapmamalı, geniş yürekli olmalıyız.

Düşün düşün, boktur işin: Kötü bir durumdan çıkar yol bulunamadığı zaman söylenen bir söz.

Düşünce ile ilgili atasözleri

Saçın ak mı kara mı, önüne düşünce görürsün: Acele etme, sonucun ne olduğunu biraz sonra anlarsın. (Bu atasözü örneği kavram içeriğine uymamaktadır. Düş- eyleminin gerindiyum şekli olduğundan tasnife dâhil edilmemiştir.)

Düşünme ile ilgili deyim sayısı 11, düşünce ile ilgili olan 6 deyim; düşünme ile ilgili atasözü 3, düşünce ile ilgili olan 1 atasözünden oluşan toplam 27 söz varlığı tespit edilmiştir. Biçim bakımından ilgili kavramların sözdiziminde 10'u sonda (tamamı düşünme ile ilgili) isim olarak; 5'i başta (tamamı düşünce ile ilgili) isim olarak kullanılmıştır. Dikkat çekici bir biçimde ikilemelerle kullanılan örnekler bulunmaktadır. Bunların sayısı deyim – atasözü karışık 7 'dir⁷: *İlerisini gerisini d., kara kara d., koyu koyu d., kötü kötü d., önünü ardını d., pis pis d., düşün düşün.*

3. Türkçede Deyim ve Atasözleri Üzerinden Düşünme ve Düşünce Sözcüklerinin Kavram Alanı

Yukarıda sıraladığımız deyim ve atasözlerini incelemeye önce *kavram alanı* terimini açıklamamız gerekmektedir. *Kavram*, sözcüğü D. Aksan'a göre "bir sözlükte madde başı olarak yer alan sözcükler" (s. 41) [1] olarak tanımlanmaktadır. *Kavramlaştırma*, "(...) her dil birliği, kavramları kendi algılaması ve anlatımıyla değişik yollardan değişik kavramlarla ilişki kurarak oluşturur" (s. 41) [1] ilkesine göre gerçekleştirilmektedir. *Kavram alanı*, "insanın dünyayı anadilinin penceresinden tanıdığı ve kavramların, kavram alanlarının o dile özgü olduğu" (s. 43) [1] gerçeği doğrultusunda tespit edilmelidir.

İlgili deyim ve atasözlerinin sahip olduğu kavram alanının bazı nitelikleri bakımından dökümü şöyledir:

- ✓ Düşünme eyleminin gerçekleştiği süre bakımından: *Arpacı kumrusu gibi düşünmek, düşünüp (düşünmek) taşınmak, iki eli şakaklarında düşünmek, koyu koyu düşünmek, düşünceye dalmak.*
- ✓ Yansıttıkları duygu bakımından: *Kara kara düşünmek, kötü kötü düşünmek, pis pis düşünmek, bir düşüncedir (düşünce) almak.*
- ✓ Diğer durumlar: *İşkembesini düşünmek, kendini düşünmek, önünü ardını düşünmemek, düşüncesini açmak, düşüncesini okumak, düşünceye varmak, düşün düşün boktur işin, ... düşünme derin.*
- ✓ Düşünme eylemini gerçekleştiren, yüklenen kişiyle ilişkisi bakımından⁸:

⁷ İlgili deyim ve atasözlerinin biçimce ve yapıca değerlendirilmeleri de ilginç sonuçlar sunacaktır kanısındayız. Ancak burada önemli gördüğümüz özelliklere değinmekle yetindik.

⁸ Taşıyıcı kavramı tartışılabilir. Özne merkezli de yüklem bildirdiği işi kendi üzerinde bitiren, nesne merkezli de yüklem bildirdiği işi yapmadığı halde bildirim bize ulaşmasını sağlayan kişi kastedilmektedir.

a) Özne merkezli taşıyıcı: *Arpacı kumrusu gibi düşünmek, düşünüp (düşünmek) taşınmak, kara kara düşünmek, koyu koyu düşünmek, kötü kötü düşünmek, pis pis düşünmek, bir düşüncedir (düşünce) almak, düşüncesini açmak, düşünceye varmak, düşünceye dalmak.*

b) Nesne merkezli taşıyıcı: *İlerisini gerisini düşünmemek, işkembesini düşünmek, önünü ardını düşünmemek, kendini düşünmek, saçın ak mı kara mı, önüne düşünce görürsün, akıllı düşününceye kadar deli çocuğunu (oğlunu) everir, düşün düşün, boktur işin, ayağını sıcak tut, başını serin; gönlünü ferah tut, düşünme derin.*

- ✓ Gözle görülür (somut) kullanımları bakımından: *Arpacı kumrusu gibi düşünmek, iki eli şakaklarında düşünmek, işkembesini düşünmek, düşün düşün boktur işin, düşüncenin ışığı.*
- ✓ Gözle görülmeyen (soyut) kullanımları bakımından: *Düşünüp (düşünmek) taşınmak, ilerisini gerisini düşünmemek, kara kara düşünmek, kendini düşünmek, pis pis düşünmek, kötü kötü düşünmek, önünü ardını düşünmemek, koyu koyu düşünmek, (düşünce) almak, düşüncesini açmak, düşüncesini okumak, düşünceye varmak, düşünceye dalmak.*

Düşünme ve düşünce kavramlarının Türkçede ilişkili olduğu kavram ailesi arttırılabilir. Ancak maksadı vermesi bakımından belirlediğimiz sınırlarda bir tasnif gerçekleştirmeye çalıştık. Türkçe açısından düşünme ve sonucunda oluşan düşünce, dikkatli ve derin düşünme üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu niteliğin ardından üzüntü, endişe duygularını yansıtanları gelmektedir. İkilemeli yapıların kullanılması “anlaşılması istenen bir konu, bir sözcük en az iki kez tekrarlanır; böylece sağlam, güçlü bir anlatım veya anlayış elde edilmek istenir” [14] bağlamında önem kazanmaktadır. Düşünme işinin, sonuçların ortaya çıkmasından önce ikilemeli yapılarla bildirilmesi ve hem özne hem nesne merkezli anlatımlara vurgu yapılması bizce “eleştirel - analitik” düşünmenin mütevazı öncülleri sayılmalıdır. Düşünce kavramı ile yapılan kelime gruplarında dizinin başına, düşünme ile ilgili olanlarda sona gitmesi de önemlidir. Fiilin tam bir ad gibi kurulmadığı yapılarda onun gerçekleşmesi koşullarına atıfta bulunulurken, “nasıl” sorusuna yanıt verilmekte ve tasarruf şerhi düşülmektedir. Fiilin kalıplaşmış isim şeklinde, “düşünce” olarak geçtiği kullanımlarda ise sözcüğün dilde dolaşıma katılımında tasarrufa vurgu yapılmamaktadır. Bu özelliklerin toplamından “düşünme”nin bitmediği, sonlanmadığı, henüz gerçekleşmemiş işlerde “çözümleme ve eleştiri” yönü öne geçmekte; “düşünce” bir kez ortaya çıktıktan sonra ise “verimli işletme” ilkesi geçerli görülmektedir.

4. Sonuç

Türkçenin düşünme ve düşünceye ilişkin deyim ve atasözleri üzerinden eleştirel ve analitik düşünmeyi anlamaya çalıştığımız bildirimizde malzemenin bize sunduklarını paylaşmaya çalıştık. Buna göre, Türkçe düşünce kavramını “fiilin gerçekleşmiş hali” saydığından niteliğinden çok kullanımını önemsemektedir. Düşünme kavramını ise “fiilin henüz gerçekleşmemiş hali” saydığından niteliği üzerinde vurgu yapmaktadır. Türkçenin bu vurgusu, işin en başından “eleştirel ve analitik düşünme” unsuruna yer verdiğini göstermektedir. İkilemeli yapılarla kullanım bu görüşümüzü destekler niteliktedir. “Dikkatli, derin, iyice” düşünme kullanımlarını “üzüntü, endişe, kaygı” bildiren yapılarla kullanım izlemektedir.

Dillerin birbirinden yapıca farklı olduğu bilinen bir gerçektir. Dil ve düşünce arasındaki bağlantılar sayısız araştırmaya konu edinilmiştir. Bazı dillerin düşünme işine daha uygun olduğu dolayısıyla bilim ve felsefeye yatkın olduğu görüşü kanıtlanmaya muhtaç bir görüştür. “Kimi konuşma dillerinin bir yüklet, bir anlam taşıma aracı olarak ayrıcalığı, hele üstünlüğü hiç belgitlemiş değildir” [15]. Aynı akıl kapasitesine sahip olduğumuz gerçeğini göz ardı eden bir tutum, problemi tanımayı güçleştirmektedir. Biyolojik engellere takılmamış bir akıl, zihin, düşünce ve anlam insanlık tarafından henüz geliştirilmiş değildir. Eldeki malzemelerden çıkarılan aşırı yorumlu sonuçların siyasi, sosyal ve tarihsel olduğu gerçeği probleme asıl damgayı vurmaktadır düşüncemizi de eklemeliyiz.

İnsanlığın doğal olarak yarattığı bir dilin tüm gerçeği kapsamaması iddiası, “eşyanın doğasına uymamaktadır” görüşündeyiz. Türkçenin insanın anlama ve düşünme macerasına kendi penceresinden bakarak kolektif bir bilincin oluşmasına sunduğu katkıları bildirimiz üzerinden paylaşmaya çalıştık. Bu tutum, kuşkusuz, her dilin anlam ve düşünmeye getireceği “eşsiz” yorumu merak edenler için bir çabayı içermektedir.

Kaynakça

- [1] Aksan, D. Anlambilim. 1.bs. Ankara: Engin Yayınevi; 1999, s. 70.
- [2] Tietze, A. Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügati. 1.bs. İstanbul - Wıen: Simurg Kitapçılık; 2002, s. 677.
- [3] Gabain, A. Eski Türkçenin grameri. Ankara: TDK Yayınları; 1988, s.303.
- [4] Türk, V. Türkçede ö- , öğ, öğür, öğren-, öğret- kelimeleri. Türkiyyat Araştırmaları; Bahar 2006: 4; s. 5- 15.
- [5] Atalay, B. Kaşgarlı Mahmud Divanü lügati't - Türk I – II - III (çeviri), IV (dizin). Ankara: TTK Yayınları. Dizin; 1985, s. 582.
- [6] Korkmaz, Z. Türkiye Türkçesi grameri – şekil bilgisi. 4.bs. Ankara: TDK Yayınları; 2014, s. 185.
- [7] Chomsky, N. Dilin mimarisi. 1.bs. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi; 2014, s. 84.
- [8] Serebrennikov, B. A.- Gadjeva, N. Z. Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı tarihi grameri (Çev. T. Hacıyev, M. Öner). 1.bs. Ankara: TDK Yayınları; 2011, s. 232.
- [9] Pesic, P. Çift görmek. 1.bs. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi; 2010, s. 10.
- [10] Onan, B. Anlam sürecinde Türkçenin yapısal işlevleri. 1.bs. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık; 2011, s. 51.
- [11] Harris, R. – Taylor, T. Dilbilimi düşününde dönüm noktaları I (2.Eds.). (E.Taylan - C.Taylan, Çev.). Ankara: TDK Yayınları; 2002, s. 112.
- [12] Ergin, M. Türk dil bilgisi. İstanbul: Bayrak Basım; 2004, s. 111.
- [13] Erdi, S. - Yurteser, S. T. (Çev.- Düz.). Divan ü lügati't - Türk. İstanbul: Kabalcı Yayınları; 2005, s. 144.
- [14] Hatiboğlu, V. Türk dilinde ikileme (2.bs). Ankara: TDK Yayınları; 1981, s.12.
- [15] Küyel, M. T. İleri dil ve dil transferi. (*Bilim, kültür ve öğretim dili olarak Türkçe*, 3.bs) Ankara: TTK Yayınları; 2001, s. 180.